

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1953

ΕΡΓ. ΚΑΤ. ΠΡΟΓΡ. ΕΡΕΥΝ. ΝΕΟΕΛΛΗΝ. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩ. Ν. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΝΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Η ΑΓΓΛΙΑ ΚΙ' Ο ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ

Δέν είναι διόλου άπλό έγχείρημα τ'ό να καταπιαστή κανείς με τή μελέτη του Συμβολισμού στην Άγγλία. Πρέπει να προηγηθ' ένα ξεκαθάρισμα τής όρολογίας που χωρίς αυτό μοιραία έρχεται σύγχυση· άρκει να σκεφθούμε πως δέν ύπάρχει άγγλική γραμματολογία ή ιστορία τής άγγλικής τέχνης, ούτε αυτή καν ή εξακουστή «Βρετανική Έγκυκλοπαιδεία», που να μνημονεύει ή ν' αναφέρει τόν όρο, τή λέξη Συμβολισμός. Τό φαινόμενο τούτο εύκολα μόν έξηγείται, άν θελήσομε να περιορίσομε αυτή τή λέξη στο στενό τεχνικό γαλλικό όρο, στη σημασία μι'ας ειδικής, από τις πολυάριθμες, φιλολογικές Σχολές, άρκετά θορυβοποι'ας, που άκολουθεί τή σειρά «κλασικισμός», «ρωμαντισμός», «παρανασσισμός», «νατουραλισμός», «συμβολισμός» και προηγείται άλλων τόσων, όπως λ.χ. «νεοσυμβολισμός», «νεορωμαντισμός», «ντανταϊσμός», «ύπερρεαλισμός», «μυστικισμός», «ύπαρξισμός» και άλλα άρκετά που παραλείπω. Φυσικά ό όρος αυτός, ή στενή αυτή σημασία του Συμβολισμού είναι είναι κάτι καθαρά και έποχιακά γαλλικό, κι' έπίσης φυσικά ούτε καν έχει θέση σε μι'αν άυστηρά άγγλική ιστορία τών γραμμάτων και τής τέχνης στα βρετανικά νησιά.

Άν όμως θελήσομε να μη περιορισθούμε στην τεχνική, τήν ειδικευμένη γαλλική έκφραση, αλλά ενδιαφερθούμε, όπως είναι σκοπός μας, για τήν ούσία κυρίως, και τό βαθύ, τ'ό πραγματικό περιεχόμενο μι'ας ιδιαίτερης ψυχικής κι' έκφραστικής διάθεσης κι' άτμόσφαιρας στις έκφάνσεις τής Τέχνης, είναι άξιο πολλής άπορίας, πως ό ούσιαστικός κι' έμπρακτος χαρακτήρας μι'ας πολύμορφης Τέχνης, ό ποτισμένος και έμψυχωμένος από τις ροπές τής Συμβολικής όχι σε μι'ά παροδική και σύντομη χρονική περίοδο, αλλά στο μάκρος πολλών αιώνων, πως ή μεταφυσικότητα, ή άλλεπίδραση τών τεχνών, ποίησης, ζωγραφικής, μουσικής, ή θρησκευτικότητας, ή άόριστη τρυφερότητα, δέν θέλησε να ύπαχθ' κάτω από ένα όνομα, από ένα καλούπι, που θά του άρμοζε ίσως περισσότερο, παρ' ό,τι στην ειδική γαλλική σχολή. Η έξήγηση που δίνω είναι ότι στην Άγγλία αυτή ή τρυφερή και μαζί μεταφυσική και αισθητική απόδοση συναισθημάτων και άγωνιών και παραστάσεων, έξω από έκζητήσεις και έξωτερικούς έντυπωσιασμούς, ταυτίζεται επί πολλούς αιώνες έμφυτα, ύποσυνείδη-

τα με τήν ίδια τήν ούσία του Λυρισμού και τής καθαρής Ποίησης. Δέν θέλω να πω πως στο σύνολό της ή Ποίηση στην Άγγλία είναι ούσιαστικά μόνο συμβολική, αλλά ό «συμβολισμός» στην ούσία του είναι ή μία, και μάλιστα ή μεγαλύτερη πτυχή ενός τρίπτυχου, που οι άλλες δυό χαρακτηριστικές πλευρές είναι ό νεολατινικός, νεοβιργιλιανός κλασικισμός, και ή σάτυρα, τό πατροπαράδοτο βρετανικό χιούμορ. Για να είμαι μέσα στην πραγματικότητα, γράφοντας για άγγλική ποίηση, έννοω τήν ποίηση που έκφράζεται στην άγγλική γλώσσα γενικά, αλλά που τή συγκροτούν ποικίλα έθνικά στοιχεία και παραδόσεις άγγλικές, κέλτικες (κυρίως γαελικές και ίρλανδικές), σκωτσέζικες, ούαλλέζικες, νορδικές μέχρι Γροιλανδίας και Άϊσλαντ. Τήν παρατήρηση αυτή ποτέ δέν πρέπει να τήν ξεχνάμε, γιατί μόνο έτσι θά ανατρέχουμε έκάστοτε στα μεγάλα ρεύματα, που μέσα στους αιώνες διαμορφώσαν τή βρετανική, τήν άγγλοσαξωνική ψυχή: ρωμαίοι, δανοί-νορμανδοί, κέλτες, τρεις βασικές διαφορετικές παραδόσεις, στις όποιες χρωστάει τή διάπλασή της ή βρετανική ύπόσταση. Κι' άς σημειωθ' άκόμη, πως ό,τι κρατάει από ρωμαϊκό, λατινικό πολιτισμό, άποτελεί τό κλασικιστικό μέρος στην άγγλική γραμματεία και τέχνη, ένω όλα τ'ά υπόλοιπα στοιχεία συντέλεσαν στη διαμόρφωση αυτού που θά λέγαμε συλλογικά «συμβολικό», άν δέν υπήρχε ό φόβος να χάσομε τήν συννενοήση, έξαιτίας τής γαλλικής συμβολικής μονομέρειας.

Συμπέρασμα του πρώτου τούτου κεφάλαιου: Ένώ συμβολισμός και συμβολιστές στη Γαλλία είναι ό τεχνικός χαρακτηρισμός μι'ας ειδικής Σχολής ή ομάδας, που ιδρύθηκε και θορύβησε με έντελως «φιλολογικό» τρόπο σε μι'ά συγκεκριμένη και χρονικά περιορισμένη έποχή, σαν έπαναστατημένη, πρωτοποριακή διαμαρτυρία έναντίον του ξεροϋ και έπιφανειακού «παρανασσισμού», αντίθετα στην Άγγλία, όπου ό όρος αυτός είναι άγνωστος, ένα τεράστιο μέρος τής καλλίτερης άγγλικής ποίησης πολλών αιώνων, είναι διαπότιστο από τή βαθύτατη μεταφυσική πίστη στις ούσιαστικές άρχές που «ανακάλυψε» πολύ καθυστερημένα ό γαλλικός συμβολισμός. Καμμι'ά φιλολογία, καμμι'ά τεχνική προσπάθεια δέν χαρακτηρίζει τήν Άγγλική Ποίηση, όπου έντελως άβιαστη, σαν έπιτα-

γή τῆς ἀγγλικῆς ψυχῆς, ἡ λυρικά ποιητικὴ ἀτμόσφαιρα ἔχει πιά ὑποσυνείδητα διαμορφωθῆ μέσα στοῦ θρύλου, τὴν πίστη, τὴν ἔκσταση τῶν συναισθημάτων, τὴν ἀποθέωση τοῦ ὄνειρου, τὴν ἀλληλοεπίδραση τῶν τεχνῶν, τὴν ἀληθινὴ μετουσίωση. ἑνὸς πλήθους ποιητικῶν καὶ αἰσθητικῶν στοιχείων, σὲ ἀληθινὴ, «καθαρὴ» Τέχνη. Γιὰ τοῦτο ἀνέκαθεν ἡ Ἀγγλικὴ ποίηση, ἢ τουλάχιστο τὸ μεγαλιότερο μέρος της, προσφέρει τὴν ἐντύπωση τῆς ἀγνῆς τέχνης, ἐνῶ στὴ Γαλλικὴ, ὁποιασδήποτε σχολῆς (μετὰ τὴ μοναδικὴ ἑξαιρέση τοῦ Ραμπελαί), ἔχει πάντα τὴ σφραγίδα τῆς «φιλολογίας», δηλαδὴ μιᾶς ἐξωτερικῆς προσπάθειας de métier, ποὺ ἀφαιρεῖ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀβίαστου.

Δὲν εἶναι δυνατό νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τὴ συμβολικότητα τῆς ἀγγλικῆς ποίησης, χωρὶς παράλληλα νὰ μνημονεύσει μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ Γαλλικὸ Συμβολισμό, ποὺ θὰ βοηθήσουν τὴν κατανόηση τῶν γραφομένων καὶ τὴν τεράστια διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὴ γαλλικὴ ἀπὸ τὴν ἀγγλοσαξωνικὴ αἰσθητικὴ, τουλάχιστον ὡς τὰ 1930, γιὰ τὴ τελευταία χρόνια ὑπάρχει τάση γιὰ κάποια παγκόσμιαν ἰσοπέδωση, κάποια διεθνῆ ἐσπεράντο τῆς ποίησης καὶ τῆς αἰσθητικῆς τεχνικῆς (φαινομενικὴ καὶ παροδικὴ κατὰ τὴ γνώμη μου).

Μιὰ παρατήρηση ποὺ πρέπει νάχουμε στοῦ νοῦ μας, εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τοῦ γαλλικοῦ Συμβολισμοῦ: Μιὰ ομάδα λόγιων καὶ ποιητῶν θέλησε νὰ κάνει στίς τέχνες καὶ ἰδιαίτερα στὴν ποίηση μιὰ πρωτοποριακὴ μεταρρύθμιση, θέλησε ν' ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὴν παρνασιακὴ πορεία, διαμαρτυρούμενη γιὰ τὴν ξερατὶλα της καὶ τὸ ἀδιέξοδο. Ἡ ἄρνησή τους εἶχε σαφὲς περιεχόμενο. Ἡ θέση τους ὅμως δὲν ὑπῆρχε ξεκάθαρη στοῦ μυαλό τους κι' ἔπρεπε μὲ κάθε θυσία νὰ τὴν συρράψουν. Ἀρχίσαν μὲ τὸ νὰ ζητᾶν τ' ἀντίθετα, τὰ «πρὸς ἀποφυγὴν» τῶν παρνασιακῶν. Τί χαρακτήριζε ἐξωτερικὰ τοὺς παρνασιακοὺς; Ἡ ἄψογη, κλασσικὴ μορφή, ἡ μετρικὴ ἀρτιότητα, κι' ἡ ἐπιφανειακὴ προσφυγὴ στὴν ἀνάλογη (νεοκλασσικὴ ψευτοαναγέννηση) ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς. Χτυπητὲς νεοκλασσικὲς εἰκόνες ἐκφραστικὲς σὲ ἄψογη μορφή. Πρῶτο κήρυγμα λοιπὸν τῶν μεταρρυθμιστῶν: κάτω ἡ ἄψογη μορφή, κι' ἡ μετρικὴ τελειότητα, κάτω ἡ ζωγραφικὴ στὴν ποίηση, καὶ ζήτη ὁ ἐλεύθερος στίχος ἢ ὁ ἐλευθεριάζων ἔστω κι' ἀμελημένος στίχος, καὶ ζήτη ἡ μουσικότητα: στὴ μουσικὴ νὰ προσφύγουμε, ἀντὶ γιὰ τὴ ζωγραφικὴ. Ἐξ οὗ καὶ ἦρθε στὴν ἐπιφάνεια ἡ ὑποβολὴ περσότερο, παρὰ ἡ σαφήνεια, τὸ συναίσθημα, παρὰ ἡ παράσταση. Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ἐσωτερικοῦ ρυθμοῦ. Αὐτὰ ὅμως τὰ στοιχεῖα τοῦ κηρύγματος, ἤθελαν καὶ κάποιο πειστικὸ ὑπόβαθρο, κάποια σοβαροφάνεια, κάποια

θεμελίωση: κι' ἐδῶ εἶναι τὸ ἀξιοπρόσεχτο: προσφύγαν σὲ στοιχεῖα κατὰ τὴ γνώμη τους τευτονικά, γερμανικά, δηλαδὴ στὴ Βαγνερικὴ θεωρία τῆς πολυσύνθετης Τέχνης (θρύλος, μουσικὴ, λόγος, φιλοσοφία) καὶ τῆς πολυσύνθετης ὑποβολῆς, καὶ στὴν Ἑγελιανὴ φιλοσοφία, στὴ διαλεκτικότητα τῆς ὁποίας θέλουν ἀόριστα καὶ συγκεχυμένα νὰ βασίσουν τὴ συναισθηματικὴ πορεία, σύγκρουση κι' ἐξέλιξη, σὲ κάτι αἰεττοειδές, σὲ κάτι βαθὺ κι' ὄχι τὴ συμβατικὰ ρητὴ ποίηση τοῦ Παρνασσοῦ. Παραβλέπαν ὅμως ἢ ἀγνοοῦσαν τὶς ἀληθινὲς πηγὲς τοῦ Γερμανικοῦ γενικά καὶ τοῦ Βαγνερικοῦ ἰδιαίτερα μύθου: Ξεχνοῦσαν πὼς ὅλη ἡ μυθολογία τῶν Νιμπελουγκεν κατὰγεται ἀπὸ πηγὲς τῆς Σκανδιναυίας καὶ τῶν πολικῶν νησιῶν, κι' ἀμφισβητεῖται ἡ πατρότητα τοῦ Φολσοῦνγκα Σάγκα μεταξὺ Γροιλανδίας, Ἰσλανδίας καὶ Βρετανικῶν νησιῶν. Ἀγνοοῦσαν πὼς ὁ θρύλος τοῦ Πάρσιφαλ καὶ τοῦ Γκράαλ ἀνήκει στὸν κύκλο τῶν πανάρχαιου τοῦ Βασιλῆα Ἀρθούρου καὶ τοῦ Στρογγυλοῦ Τραπεζιοῦ. Ἀγνοοῦσαν πὼς ὁ μῦθος τοῦ δόκτορα Φάουστ πολὺ πρὶν πάρει τὸ αἰσθητικὸ του ντύμα στίς τευτονικὲς χώρες, τὸ πῆρε στὴν Ἀγγλία, μὲ τὸν Μάρλοου. Ἀγνοοῦσαν πὼς ἡ μουσικότητα κι' ὁ ἐσωτερικὸς ρυθμὸς ἦταν αὐθόρμητος κι' ὑποσυνείδητος κανόνας στὴ βρετανικὴ ποίηση ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα. Κι' αὐτὸ ποὺ ἐπιτεύχθηκε στὴ Γερμανία μὲ τοὺς Χέλδερλιν, Ἄρνιμ, Μπρεντάνο, μὲ τὰ καταπληκτικὰ λιγοστά ποιήματα τοῦ Νίτσε, ποὺ καταλήξαν στὴν τελειότητα τοῦ Ρίλκε τῶν ἡμερῶν μας, καὶ τοῦ μεταπολεμικοῦ Μάνν, — καὶ στὴ Σκανδιναυία, μὲ τοὺς Κίρκεγκωρδ, Λάγκερλεφ, Γιάκομπσεν, δὲν ἦταν ὅλα παρὰ πολὺ μεταγενέστερα ἐπιτεύγματα, ἀφοῦ ὀλόκληρων αἰώνων ἀσκηση στὰ Βρετανικὰ νησιά τῆς ἀληθινῆς μεταφυσικῆς ἢ, ἂν προτιμᾶτε, συμβολικῆς ποίησης, μᾶς προσφέρει ἀναρίθμητα ὑποδειγματικὰ ἀριστουργήματα τῆς διακριτικῆς αὐτῆς ἐσωτερικότητας καὶ ψυχικότητας τέχνης. Θέλω νὰ πῶ, πὼς οἱ λιγοστοὶ γάλλοι «μεταρρυθμιστὲς» θορυβοῦσαν κι' ἀνακαλύπταν πολὺ καθυστερημένα στοιχεῖα, ποὺ τὰ συλλαβαῖναν στὸν Βάγκνερ τῆς ἐποχῆς τους, χωρὶς ν' ἀνατρέχουν στίς βαθύτερες πηγὲς. Σκόπιμα παραλείπω νὰ σημειώσω πὼς ἐκτὸς τοῦ Βάγκνερ, καταφεύγαν ἢ ἐπηρεάζονταν κι' ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ Προρραφαλισμὸ, γιὰ αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ μόνον «εἰδικὸ» ἀγγλικὸ «φιλολογικὸ» κίνημα, ἀνάλογο καὶ σύγχρονο μὲ τὸ γαλλικὸ, πλὴν μὲ τὴ βαθύτατη διαφορὰ πὼς τὸ ἀγγλικὸ κίνημα ἦταν συνδεμένο στερεὰ μὲ τὴν προηγούμενη ἀρχαία παράδοση, καὶ δὲν ἔρχονταν ξεκάρφωτο καὶ καιροσκοπικὸ, ὅπως τὸ γαλλικὸ. Καὶ τοῦτο οἱ γάλλοι πρωτοπόροι τὸ πῆραν σὰν κάτι ἐπίκαιρο καὶ ἀπομονωμέ-

νο ἀπὸ τὶς ρίζες του, ἀποκομμένο, μὲ ρηχὴ ματιά, στὴν ἀγωνιώδη προσπάθειά τους νὰ βροῦν μὲ κάθε θυσία καὶ γρήγορα κάτι νέο. Τὸ παραμερίζω αὐτὸ τὸ κεφάλαιο γιατί θὰ τὸ ἀναφέρω στὴ συνέχεια εἰδικά.

Δεύτερη παρατήρηση σὲ συνάφεια μὲ τὴν πρώτη: τόσο βιαστικά κι' ἄβαστα προσπαθοῦσαν οἱ γάλλοι μεταρρυθμιστὲς νὰ πλαισιώσουν τὴ νέα τους ποίηση μὲ τὶς θεωρίες ποὺ θὰ δικαιολογοῦσαν τὴν ἀποστασία τους ἀπὸ τὸν Παρνασσό, ποὺ δὲν βρίσκαν ὄνομα γιὰ τὴ θεωρία τους, καὶ φθάσαν μέχρι τοῦ νὰ διαλέξουν μιὰν ἐπικίνδυνη καὶ δυσφημιστικὴ γιὰ τὸν ἑαυτούς τους ἐτικέττα τῶν «ποιητῶν τῆς κατὰπτωσης», *décadents*. Καὶ τότε μόνο, βλέποντας τὸν κίνδυνο, βάλθηκε νὰ τοὺς σώσει, ποιὸς ἄλλος ἀπὸ Ἕλληνα, ὁ Μωρεάς, παίρνοντας ὅπως ὅπως τὸν τίτλο τοῦ «Συμβολιστῆς», πολὺ σοφὰ καὶ πολὺ ἔξυπνα πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε, διαλεγμένον. Ἴσως ἴσως δὲν θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ πῆ κανεὶς πὼς τὸ βάπτισμα τοῦτο στάθηκε ἀφορμὴ νὰ τοὺς ὀδηγήσει στὴν ἀποκάλυψη, στὴν ἐπίγνωση τῆς οὐσιαστικῆς ἀξίας τοῦ Συμβόλου καὶ νὰ τοὺς ἀνοίξει ἐπὶ τέλους στὴν ἀμήχανη κι' ἀπροετοίμαστη κίνησή τους τὸ σωστὸ δρόμο, ποὺ ἔξω καὶ ἄθελα ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς του ἔκανε στὸ μέλλον μεγάλο καὶ οὐσιαστικὸ καλὸ.

Καὶ τρίτη παρατήρηση, σὲ συνάφεια μὲ τὴ δεύτερη: πρέπει, γιὰ νὰ μπῆ κανεὶς στὸ νόημα καὶ στὴν τοποθέτηση τῆν ἀκριβῆ τῶν «Συμβολιστῶν» μὲ τὴν στενὴ τεχνικὴ ἔννοια, στὴ Γαλλία, νὰ ἀνατρέξει στὰ πρόσωπα καὶ στὴ μικρὴν ἱστορία: πάντα οἱ μικρὲς ομάδες τῶν γαλλικῶν φιλολογικῶν καφενειῶν καὶ μανιφέστων, ποὺ τόσο σημαντικὸ ρόλο παίξαν καὶ παίζουν στὴ γαλλικὴ ποίηση καὶ τέχνη. Δὲν χωρεῖ ἀμφισβήτηση, πὼς ἓνα αἶσθημα ἔνωσε πραγματικά τρεῖς τέσσερες λογίους, τῆς ἀνάγκης νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸν Παρνασσό (ποὺ κι' αὐτὸς δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ ἐπανάσταση κατὰ τοῦ ρωμαντισμοῦ). Ἡ ἀνήσυχη καὶ ἰδιόρρυθμη πραγματικὰ ποιητικὴ μορφή τοῦ πράγματι πρόδρομου Μπωντελαίρ δὲν θὰ ἄρκοῦσε νὰ ἐξωτερικεύσει καμμιά ἐπανάσταση, τὸ πολὺ πολὺ θὰ τὸν ἀπομόνωνε στὸν ἑαυτό του. Χρειαζόταν κάποιος δυναμικὸς καὶ πολεμικὸς τύπος. Καὶ βρέθηκε αὐτὸς ποὺ ξεσήκωσε ὄσους ἠῶρε ἔτοιμους. Αὐτὸς ἦταν ὁ Μωρεάς. Στὸ κίνημα ἀνακατωμένοι διάφοροι, παλιότεροι καὶ νεώτεροι, ὁ Λαφόργκ, ὁ Λωτρεαμόν, ὁ Βερλαίν, ὁ Ρεμπώ, ὁ Χουϊσμάνς, ὁ Ντ' Ὠρεβιλύ, ὁ Βιλιέ ντέ Λιλ Ἄντάν, κι' ἀκόμη ὁ Μαίτερλιν, ὁ Μπαρρές, ὁ Μαλλαρμέ, ὁ Γκριφέν κι' ὁ Ζάμ, ὁ Βεράρεν, ὁ Ρενιέ, ὁ Ρεμύ ντέ Γκουρμόν, ὁ ξεχασμένος ἀλλὰ νοσταλγικὸς Λοτί τοῦ Ὑβ' Ὅποιος ἀκούσει ὄλα αὐτὰ τὰ ὀνόματα, θὰ θαυμάσει τὴν ἐπιτυχία τοῦ κινήματος. Στὴν πράξη ὅμως δὲν εἶναι ἔστι. Γιατί αὐ-

τὸ ποὺ λέμε «κίνημα τοῦ Συμβολισμοῦ» περιορίσθηκε καὶ στέγνωσε σὲ λίγα χρόνια μέσα. Ἄνισοι μεταξύ τους, κατάληξαν νὰ κάνουν τὸ μεγαλειότερο θόρυβο οἱ λιγότερο σπουδαῖοι, κι' ἀπόμεινον πιστοὶ ποιητὲς μισοσβυσμένοι σήμερα, ὅπως ὁ Λαφόργκ, ὁ Γκριφέν, ὁ Ζάμ, ὅσο δὲ γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τους, σὲ λίγο τοῦ πέρασε αὐτὴ ἡ μανία, καὶ τράβηξε σὲ δικούς του δρόμους κλασσικώτερους. Ἀλλὰ τοὺς πραγματικὰ μεγάλους, δὲν πρέπει νὰ τοὺς θεωροῦμε δείγματα τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐπιπόλαιου Συμβολισμοῦ. Τὸ μεγαλεῖο τους ὀφείλεται ἀποκλειστικά στὴν ἰδιαίτερη προσωπικότητά τους καὶ στὴν ἰδιοτυπία τους. Θὰ εἶναι ἀστεῖο νὰ ποῦμε πὼς ὁ Μπωντελαίρ ἢ ὁ Μαλλαρμέ ὀφείλουν τὴν ὑπαρξή τους στὸ Συμβολισμό τοῦ Μωρεάς. Ἦταν μοιραῖο, ὅπως ὄλοι οἱ μεγάλοι, ν' ἀναδειχτοῦν πρωτοπόροι. Εἶχε ἔρθει ὁ καιρὸς νὰ ὀριμῶσῃ μιὰ καινούργια Τέχνη στὴ Γαλλία, πολὺ ἐσωτερικώτερη καὶ μουσικώτερη, παράλληλα μὲ τὴ μεγάλη ἀνθήση τοῦ Ἐμπρεσιονισμοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ δόξα καὶ τὸ θρίαμβο τῆς Ζωγραφικῆς σ' ὅλον τὸν σύγχρονο κόσμον, καὶ νὰ σταθῇ, ὅσο κι' ἀν φαίνεται ἀπίθανο, πρόδρομος κι' αὐτοῦ τοῦ Ἐμπρεσιονισμοῦ καὶ Ὑπερρεαλισμοῦ τῶν χρόνων μας. Ὁ Μαλλαρμέ, ὁ Κλωντέλ, ὁ Βαλερὺ ἀποτελοῦν τὰ ὀρόσημα δυὸ κόσμων, δυὸ ἐποχῶν, ποὺ ἐν τούτοις δὲν καταργεῖ ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ τὴν διαδέχεται ἐξελικτικά καὶ φυσιολογικά. Σημερνοὶ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Bosco, ὁ Giorno, ὁ Pourrai, ὁ Camus, ὁ Apouilh, γιατί ὄχι ἀκόμη κι' ὁ «ἅγιος» Genet, ἀποτελοῦν τὴν καλλίτερη ἀπόδειξη πὼς ἡ γραμμὴ ἢ ζωντανή, τὸ ὑπόγειο ρεῦμα δὲν ἔπαψε νὰ ζῆ καὶ νὰ τρέχει. Ἀφίνω τὸν Gide, ποὺ στέκει μοναδικὸ χτίσμα, μονολιθικὸ, πολὺ κοντὰ στὰ σύμβολα, μὲ τὸν Κανδόλη καὶ τὸ Θεσέα του. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ξεχωρίσουμε ἀξιολογικά τὰ κοντόφθαλμα κηρύγματα καὶ τὰ μᾶλλον φτωχὰ ἐπιτεύγματα τῶν πρώτων «αἰρετικῶν», καὶ ὄλην αὐτὴ τὴν πλοῦσια σὲ οὐσιαστικὴ βαθειὰ συμβολικὴ ποίηση καὶ δημιουργία τῆς Γαλλίας, ποὺ ὀφείλεται στὴν Γαλλία κι' ὄχι στὸν Μωρεάς. Ἡ δεύτερη αὐτῆ, μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ σταθῇ ἰσοτίμη καὶ ἰσάξια μὲ τὴν μακράϊωνα ἀγγλικὴ παράδοση. Ἡ πρώτη, ἀντίθετα, μπορεῖ νὰ παραλληλισθῇ μὲ τὴν ἀγγλικὴ κίνηση τῶν Προραφαηλιτῶν, ἀλλὰ ἢ σύγκριση κι' ἐδῶ ἀκόμη θ' ἀποβῇ μειωτικὴ γιὰ τοὺς Γάλλους νεωτεριστῆς, γιατί ἦταν ἐπιπόλαιη, ἄβασθη καὶ χωρὶς ἐρείσματα, εἰς ἀναζητήσιν προγράμματος καὶ ἀρχῶν. Ἀσυνείδητά της ὅμως, ἀνταποκρινόταν σὲ κάποια θολή κι' ἀπλαστὴ ἀνάγκη, χρονικά, ἔτσι ποὺ ἡ κατοπινὴ ἀνθήση καὶ τὸ φανέρωμα τῶσων ποικίλων μεγάλων μορφῶν, νὰ φαίνεται ἀπατηλὰ πὼς τελεῖ σὲ κάποιαν ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν «Συμβολισμό», ἐνῶ αὐτὸς ἦταν μᾶλλον ἀνεύθυνος.

Πολιτικότητα καὶ ὀξυδέρκεια καιροσκοπικὴν ἔδειξε τὸ κίνημα, καὶ αὐτὲς μοῦ φαίνονται σὰν ἀρετὲς ἑλληνικὲς, ὀφειλόμενες στὸ δαιμόνιο τοῦ συμπατριώτη μας Μωραῆς.

* * *

Διατρέχω, καὶ δίκαια, τὸν κίνδυνο νὰ κατηγορηθῶ πῶς, ἐνῶ εἶχα τὴν πρόθεσιν νὰ γράψω γιὰ τὸν Ἀγγλικὸν συμβολισμὸν, καταγίνομαι νὰ γράψω γιὰ τὸ Γαλλικόν. Ἐλπίζω ὅμως ν' ἀντιληφθῇ ὁ ἀναγνώστης μου, πῶς εἶναι ἀδύνατον ν' ἀποφύγει κανεὶς, ἂν θέλει νὰ πεῖ κάτι σωστὸν, τὸν παραλληλισμὸν αὐτόν. Ἄλλως τε δὲν παράλειψα σὲ κάθε παρατήρησίν μου, ν' ἀντιπαραθέσω καὶ ἀντίστοιχὰς κρίσεις σχετιζόμενες μὲ τὴν ἀγγλικὴν ποίησιν καὶ τέχνην καὶ θέλω νὰ ἐλπίζω ὅτι προετοίμασα καὶ ξεκαθάρισα τὸ ἔδαφος γιὰ νὰ φανῇ ἡ βασικὴ διαφορὰ.

Ἡ Ἀγγλία (δηλαδὴ ὁλόκληρο τὸ ἐξωπειρωτικὸν νησιωτικὸν συγκρότημα, ὅπως εἶπαμε) ἔζησε μέσα σὲ μύθους, σὲ θρύλους καὶ σὲ μιὰ μονολιθικὴ πίστη χριστιανικὴ, ἰδιότυπα δική της καὶ, προκειμένου γιὰ τὴν Ἰρλανδίαν καὶ τοὺς Κέλτες, συνυφασμένη σ' ἓναν καθολικισμὸν ἀνάμικτο μὲ ὅλους τοὺς εἰδωλολατρικοὺς θρύλους, προκειμένου δὲ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες χώρες καὶ φυλὰς, πλασμένη μέσα στὴ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμισιν ποὺ πῆρε μορφήν καθαυτὸ ἀγγλικανικὴν. Ἡ μελέτη τῆς Γραφῆς ἢ ἐπίμονη, σὲ μιὰ γλῶσσαν κατ' ἐξοχὴν ὠραία, ἢ ἐξίσου ἐπίμονη καὶ βαθεῖα προσήλωσις τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελικῶν παραβολῶν καὶ τῆς ποιητικῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ, καὶ τελικὰ ὁ μέχρι Κουακερισμοῦ σκληρὸς καὶ ἀσκητικὸς πουριτανισμὸς, ὅλα αὐτὰ ἀποτελέσαν καὶ πλούτισαν τὴ ζωὴν, τὴν τέχνην, τὴν ποίησιν. σὲ μιὰ μονοκόμματη καὶ σταθερὴ κατεύθυνσιν αἰῶνων πολλῶν, ὅπου ἱστορία καὶ θρύλος καὶ πίστις κι' ἠρωϊσμὸς ἀναχωνεύονται καὶ γίνονται ἢ ποιητικώτερη κι' αἰσθητικώτερη παράδοσις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ρεαλιστὲς καὶ σιδερόφραχτοι Ρωμαῖοι, εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ δίπτυχου Ὀλόκληρος ὁ ἀγγλικὸς κλασικισμὸς στηρίζεται στὴν ἀγροτικὴ καὶ τὴ βουκολικὴ ἢ στὴν πολεμικὴ ποίησιν. Ὁ Βιργίλιος κυρίως κι' οἱ Λατῖνοι εἶναι ὁ μόνος ἄμεσος σύνδεσμος τῶν Ἀγγλῶν μὲ τὸν Ἑλληνορωμαϊκὸν πολιτισμὸν τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἀπήχησις τοῦ ἑλληνικοῦ ἰδανικοῦ μόνο ἔμμεσα καὶ μέσῳ τῶν Λατίνων, σὰν σκιά παραμορφωμένη, τὸν φθάνει ἕως τοὺς τελευταίους πιά αἰῶνες, ὅποτε ἔρχονται σὲ ἀπ' εὐθείας ἐπίγνωσις τοῦ τί θὰ πῇ ἑλληνικὸν πνεῦμα, μέχρι καὶ τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ νεοβυζαντινοῦ. Ἐξ ἄλλου τοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἡ κοσμοκρατορία τους, ἡ κυριαρχία τους σὲ θάλασσες καὶ χώρες ἐξωτικές, τοὺς πρόσθεσε τὴ μόνη ἐπαφὴ μὲ τὸν μὴ βρετανικὸν κόσμον, ποὺ τὸν μετέβαλαν

κι' αὐτὸν σὲ βρετανικόν, μέχρι περάτων τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ὠκεανίας. Ὅσο γιὰ τὴν Ἀμερικὴν, ἄς μὴν ξεχνᾶμε, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, πῶς ἔμεινε (μιλῶ φυσικὰ γιὰ τὴ Βόρειον Ἀμερικὴν) ἀγγλόφωνη.

Μῦθοι, μῦθοι ἔχουν ποτίσει τὰ βρετανικὰ νησιά. Σκανδιναυικοὶ, Νορμανδικοὶ, Κελτικοὶ, ἀπόκοσμοι. Μῦθοι καὶ προσηλώσεις θρησκευτικῆς. Τὸ θαῦμα, τὴ μεγαλοπρέπεια, τὴ μαγείαν, τὸν ἐξωτισμὸν, τοὺς ἔφεραν οἱ μῦθοι. Τὴν τρυφερότητα, τὴν παρθενικότητα, τὴν ἀγνότητα τοὺς τάφερε ὁ χριστιανισμὸς, τὸν ἠρωϊσμὸν, τοὺς τὸν ἔφερε πάλι ὁ θρύλος κι' ἡ δικὴ τους ἢ ἱστορία, ποὺ κι' αὐτὴ εἶναι θρύλος, καθὼς κι' οἱ Ρωμαῖοι. Πῶς λοιπὸν κι' ἡ ποίησίν τους, κι' ἡ τέχνη τους νὰ μὴν εἶναι ἀπὸ τὶς πανάρχαιες ρίζες τῆς μεταφυσικῆς, ζυμωμένη μὲ τ' ἀπόκοσμα στοιχεῖα, συμβολικὴ, στὴν πραγματικὴ σημασίαν τῆς! Ἀπὸ τὸ χρονικὸν τῶν Προσκυνητῶν Πατέρων καὶ τὴ θρησκευτικὴν ἱστορίαν τοῦ Θαυμάσιου Βέδα, καὶ τὰ διάφορα ἀγγλο-σαξωνικά χρονικά, αὐτὸ εἶναι τὸ στοιχεῖον ποὺ ξεχωρίζει. Ἔρχεται ὁ αἰωνόβιος θρύλος τοῦ Ἀρθούρου, ὁ μοναδικὸς στὸν κόσμον Τσῶσερ, ὁ Σπένσερ, καὶ διαμορφώνουν καὶ τοποθετοῦν τὰ θεμέλια, κι' ἀρχίζουν τὴν ἀνύψωσιν τῶν Μνημείων.

Τὸ ἀξιοθαύμαστο στὴν ἀγγλικὴν τέχνη ὅλων τῶν αἰῶνων, εἶναι ποὺ, μολονότι ὑπῆρξε λυρισμὸς, ρωμαντισμὸς, ἔπος, δράμα, σὰν μορφὲς κ' ἐποχῆς, ἐντούτοις, σχεδὸν ἄνευ ἐξαιρέσεως, παντοῦ δὲν ξεχωρίζεται, εἶναι ἀνάμικτο καὶ ὑπερέχον ἄνευ ἐξαιρέσεως τὸ συμβολικὸν στοιχεῖον. Ὅπως ὁ Σαίξπηρ, ὁ Μάρλοου, ὁ Ντόνν, κι' ἀργότερα ὁ Τέννyson, ὁ Κήτς, ὁ Σουίμπορν, εἶναι λυρικοὶ, καὶ ρωμαντικοὶ, ἀλλὰ μένουν πάντα ἐσωτερικοὶ καὶ φαντασμαγορικοὶ ποιητὲς τοῦ σύμβολου. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀκολουθῆσαν τὴν αὐστηρὴν βιργιλιανὴν παράδοσιν, μένουν σὰν ψυχροὶ κι' ἀποξενωμένοι ἀπὸ τὸ κυρίαρχον ἀγγλικὸν συμβολικὸν πνεῦμα, ἔξω ἀπὸ τὴν παλλόμενὴν ψυχὴν, ὅπως ὁ Μίλτων, ὁ Βύρωνας, ὁ Πόπ, ὁ Ντράϊντεν, καὶ στοὺς καιροὺς μας ὁ Κίπλινγκ ποὺ εἶναι ὁ ποιητὴς τῆς αὐτοκρατορίας. Ποιητὴς ὅπως ὁ Σέρ Γουὼλτερ Σκόττ κι' ὁ σημερινὸς Μαίησφηλντ, ὅσο κι' ἂν εἶναι ξένοι στὸν συμβολισμὸν, ἔχουν ἐν τούτοις σπέρματα μέσα τους ποὺ τὸν θυμίζουν. «Τὸ ὠραῖο κορίτσι τοῦ Πέρθ», λόγου χάριν, μὲ τοὺς τσιγγάνικους θρύλους ἢ ὁ περίπλους τοῦ Καίηπ Χόρν τοῦ Μαίησφηλντ, ὀφείλουν τὴν ὁμορφίαν τους στὸ καθαρὸ «συμβολικόν» τους ὑπόστρωμα.

* * *

Κάτι παράλληλον μὲ τὸ γαλλικὸν εἰδικευμένον τεχνικὸν κίνημα τοῦ Συμβολισμοῦ, εἶναι ὁ Προρραφαλισμὸς τῆς Ἀγγλίας. Παράλληλον γιὰτὶ εἶναι προγραμματικόν, θελημένον. Μιὰ ἀναδρομὴ σὲ ἀγνότερη, λι-

γότερο ἐξεζητημένη τέχνη, μιά διαμαρτυρία γιά τὸ ρεαλισμό, τὸ νατουραλισμό τῆς ζωγραφικῆς καὶ προσφυγὴ ἀκριβῶς στοὺς προρραφαγιῆτες ἰταλοὺς. Ἴσως δὲν εἶναι χωρὶς σημασία, τὸ ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους ἀρχηγούς εἶναι ὁ Ντάντε - Γκάμπριελ Ροσσέτι, ἰταλὸς τὴν καταγωγὴ καὶ γοητευμένος ἀπὸ τὸν Ντάντε τὴν ἐποχὴ του. Ἐν τούτοις οἱ διαφορὲς μεταξὺ τοῦ κινήματος αὐτοῦ καὶ τοῦ γαλλικοῦ εἶναι ὅτι τὸ ἀγγλικὸ ἦταν συνειδητό, μελετημένο, ἀρμονικὸ οἰκοδόμημα, κ' ἐπὶ πλέον στηριζόταν σὲ ὀλοκληρὴ παράδοση αἰώνων ἀγγλικοῦ συμβολισμοῦ, βρισκόταν δηλαδὴ σὲ ἀμεση ἀνταπόκριση μὲ τὴν ἀγγλικὴ ψυχὴ, καὶ διόλου ξένο. Ἐπὶ πλέον αὐτοὶ ποὺ μετεῖχαν ἦταν κορυφὲς τῆς ἀγγλικῆς τέχνης καὶ ποίησης, ὅπως ὁ Μπέρν - Τζόνς, ὁ Μπράουνινγκ, ἡ γυναίκα του ἡ παθητικώτατη Ἐλισάβετ Μπάρρεττ, ὁ Ροσσέτι, καὶ ἡ ὑπέροχη σὲ γυναικεία εὐαισθησία καὶ μυστικὸπαθη τρυφερότητα ἀδερφή του Χριστίνα - Τζωρτζίνα Ροσσέτι. Εἶχαν δὲ ὅλοι τους τὴν τύχη νὰ βροῦν στὸ πρόσωπο τοῦ μεγάλου αἰσθητικοῦ, ὅσο κι' ἂν ἀμφισβητεῖται σήμερα, τοῦ Ράσκιν, ποὺ μὲ τὸ ἀπόλυτο τότε κύρος του τοὺς ἐπέβαλε, τὸν κήρυκά τους. Ἡ σύνθεση τῶν τεχνῶν στὸν προρραφαγιτισμό, ζωγραφικῆς, ποίησης, μουσικῆς εἶναι τὸ κυριώτερο γνώρισμα, ὄχι ὅμως καί, προκειμένου γιά τὴν Ἀγγλίαν, εὐρημα, γιὰ αὐτὰ ὅλα ἦταν στοιχεῖα ποὺ προϋπῆρχαν. Οἱ σημερινὲς ἀρχὲς ποὺ ἐπικρατοῦν στὴ σύγχρονη τέχνη ἔχουν ἀποκηρύξει τὸν Προρραφαγιτισμὸ τουλάχιστον στὸν τομέα τῆς ζωγραφικῆς, γιὰ τὴν θέλουν τὴν τέχνη τους καθαρὴ, ἀφηρημένη καὶ ἀπόλυτα σχηματικὴ καὶ χρωματικὴ, χωρὶς ἐπέμβαση θεματικὴ κι' ἐπεξεργασία ποιητικῆ. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει ὅμως τὸν σημερινὸ αἰσθητικὸ γενικώτερα, τὸν μὴ εἰδικευμένο δηλαδὴ ἐπαγγελματία ζωγράφο, νὰ γοητεύεται ἀπὸ τὴν τέχνη ἐκείνη. Πρέπει νὰ προστεθῆ στὴ Σχολὴ κι' ὁ μεταφυσικὸς Μπλαϊγκ-μυστικιστῆς, ποιητῆς μαζί καὶ ζωγράφος φοβερῶν σκηνῶν ὀπτασιαστικῶν ποὺ θυμίζουν Ντάντε, (ἄλλως τε στόλισε τὸν Ντάντε εἰδικὰ μὲ παραστάσεις ὑπέροχες), φλαμανδοὺς καὶ ἰσπανοὺς σατανιστῆς κι' ἀγιογράφους. Στὴν σκοτεινὴ μυστικιστικὴ συμβολικὴ του ποίηση, φαίνεται σάν σκληρὸς κριτῆς, τὸ ἀντίστροφο τοῦ ἰσπανοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς ἁγίας Θηρεσίας ἀπὸ τὴν Ἄβιλα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ ἐξαιρετικὴ καὶ μοναδικὴ αἰσθητικὴ μορφή τοῦ Ὁσκαρ Οὐάιλντ, μὲ τὴν εὐγένεια καὶ τὴ μουσικότητά του δὲν μπορεῖ διόλου νὰ θεωρηθῆ ξένος στὴν ἴδια κίνηση. Μιά σειρά ἀπαράμιλλων πεζογράφων κυρίως πρέπει νὰ προστεθῆ στὴ χορεία τῶν μεγάλων τούτων καλλιτεχνῶν, ὁ Θωμᾶς Χάρντυ, ὁ Μέρντιν, ὁ Στήβενσον κι' ὁ ἀγγλοποιημένος Ἰωσήφ Κόνραδ. Κι' ἀπάνω ἀπ' ὅλους, ὁ

πιὸ ὄνειρικὸς καὶ μεταφυσικὸς, ἀλλὰ μαζί καὶ παθητικὸς καὶ μουσικώτατος Ἀγγλο-ἀμερικανὸς Ἐδγαρ - Ἀλλαν Πόε. Οἱ δυναμικοὶ καὶ μηδενιστῆς σύγχρονοί μας τὸν ἔχουν προγραμματικὰ ξεγράψει ἀπὸ τὰ σημερινὰ ἰδεώδη. Γιά πολλοὺς ὅμως μένει ἔστω καὶ παράλληλα μὲ τὴν καινούργια φάση τοῦ κόσμου, ἀγαπητὸς, μέγας καὶ γόητας.

Ἀκόμα καὶ στοὺς ποιητῆς τοῦ αἰῶνα μας, θὰ σημειώσω δυὸ νέους, νεκροὺς πιά, τὸν γνωστὸ μας Μπρούκ καὶ τὸν Φλέτσερ, ποὺ φαίνονται σάν σύγχρονοι τοῦ Ροσσέτι, μεγάλοι «συμβολιστῆς» ποιητῆς κι' αὐτοί. Μεγάλος συμβολιστῆς κι' ὁ Dylan Thomas ποὺ πέθανε δυστυχῶς νεώτατος τὸν περασμένο μῆνα. Νεότροπος, ἀλλὰ ἀνήκει στὴν ἴδια καταγωγὴ.

* * *

Καὶ γιά νὰ τελειώνω, θὰ ἤθελα νὰ τολῶ ἐντελῶς ἰδιαίτερα, τὸν σημαντικώτατο ρόλο καὶ τὴν αὐθεντία καὶ τὴ μεγάλη συμβολὴ ποὺ ἔφερε καὶ φέρνει ἡ Κελτικὴ, ἡ Ἰρλανδικὴ παράδοση καὶ δημιουργία στὴ συμβολικὴ ἀγγλικὴ ποίηση. Γιά ν' ἀφίσω τὸν παλαιότερο Γκόλντσμυθ ποὺ ἀφῆκε ἐποχὴ καὶ ἐπηρεάζει τὴν ἀγγλικὴ ζωὴ ἕως σήμερα, καὶ τὰ ἀκόμη παλιότερα γαελικά ἢ κελτικὰ χρονικά καὶ τραγούδια γραμμένα στὶς κελτικὲς διαλέκτους, θὰ περιορισθῶ ν' ἀναφέρω τὰ ὀνόματα τοῦ μεγάλου ἀναμορφωτῆ τῶν παραδόσεων τῶν Κελτῶν, τοῦ Γέιτς, μαζί μὲ τὴ χορεία τοῦ Σύνγκ, τοῦ Φιόνα Μακλόντ, τῆς Λαίδης Γκρέγκορ, ποὺ ὅλοι τους ξαναζωντανέψαν τίς Ἰρλανδικὲς παραδόσεις ποιητικώτατα, σὲ καθαρὴ ποίηση. Καὶ μ' αὐτοὺς ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλείτερους ποιητῆς τοῦ αἰῶνα: ὁ Τζαϊνμς Τζόυς, κέλτης ὡς τὸ κόκκαλο, Προσθέτω πῶς ὁ Πόε ἦταν στὴν καταγωγὴ Ἰρλανδός, καθὼς κι' ὁ Ὁσκαρ Οὐάιλντ. Ἐνας ἀκόμη ἀξιωματικὸς Ἰρλανδός, τῆς ἴδιας αἰσθητικῆς, ὁ Νόρμαν Ντάγκλας.

Πῶς ἦταν δυνατόν ἡ Ἰρλανδία, κοιτίδα ὄλων τῶν θρύλων τῶν ἀπὸ Βορρᾶ, νὰ μὴ δώσει, ὅτι καλλίτερο εἶχε στὴν ἀγνή ποίηση καὶ τέχνη;

* * *

Θὰ ἔμενε ἕνα κενὸ στὸ σύντομο τοῦτο μελέτημα, ἂν δὲν τὸ ἔκλεινα μὲ τὴν ἐντελῶς ἰδιαίτερη μεία συγγραφέων ὅπως ὁ Δ. Χ. Λῶρενς (ὄχι βέβαια ὁ ἐξ Ἀραβίας), ποὺ τὰ αἰσθησιακά του καὶ δῆθεν ρεαλιστικὰ μυθιστορήματα κλείνουν ἕναν ἀπεραντο μυστικισμὸ καὶ πίστη στὴ γῆ, καὶ ποιητῶν ὅπως ὁ Ἐζρα Πάουντ κυρίως, μορφή ἐντελῶς ἰδιότυπη, τὸ παράλληλο τοῦ Τζόυς στὴν ποίηση, στὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου συμφύρονται μὲ μιὰν ἀκαταγώνιστη γοητεία ἐποχές, αἰῶνες, θρύλοι, ἐπικαιρότητες καὶ δημιουργοῦν ἕνα ὑπέροχο καὶ μνημειῶδες ἔργο μὲ μύριες ἀπηχήσεις. Λιγότερο πηγαῖος καὶ περσότερο φιλόλογος ὁ Τ. Σ. Ἐλιοτ, ἔχει ἐντούτοις δώσει δείγ-

ματα λεπταίσθητης τέχνης, μυστικοπαθοῦς καὶ πάντα συμβολικῆς. Παρ' ὄλους τοὺς ποιητικούς καὶ θεατρικούς πειραματισμούς καὶ τὸ λανθάνον θρησκευτικὸν κήρυγμά του, ἐκεῖνο ποὺ πρέπει ν' ἀναγνωρισθῆ ὡς μνημεῖο στὸ ἀγγλικὸ δράμα εἶναι «ὁ Φόνος στὴ Μητρόπολη», γιατί ἐκεῖ πολλές ἀγαθές συμπτώσεις μετουσιῶσαν τὸ μῦθο, τὴν ἱστορία, τὴν ἐθνικὴ ψυχὴ τὴν ἐκκλησία, σ' ἓνα ἐνιαῖο αἰσθητικὸ ἐπίτευγμα, ποὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ πραγματικὸ ἐθνικὸ ἀγγλικὸ κείμενο.

Τέτιος εἶναι λοιπὸν κατὰ τὴ γνώμη μου

ὁ βρεττανικὸς Ὑπερσυμβολισμός, ποὺ ἔχει κατακλύσει μέσα σὲ χίλια χρόνια ὀλόκληρη τὴν ἀγγλικὴ ψυχὴ, καὶ δώσει στὴν ἀνθρωπότητα μιὰ θαυμαστὴ ἀλληλουχία καὶ ἀμύθητη ποικιλία πλούσιας καὶ γνήσιας Ποίησης καὶ αἰσθητικῆς δημιουργίας. Δὲν αἰσθάνεται κανεὶς πὼς πρόκειται γιὰ τέχνη ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ τμήμα ἀναπόσπαστο τῆς ἀγγλικῆς ζωῆς, ὄργανο ἔκφρασης τῆς ξεχωριστῆς σύστασής της, κοιτίδα ποὺ ἀπόμεινε τοῦ ἀληθινοῦ πολιτισμοῦ.

Τ. Κ. ΠΑΠΑΤΖΩΝΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Χρήσιμα θὰ εἶναι μερικὰ παραλειπόμενα. Γιὰ τὸν Blake: μπορεῖ νὰ παραλληλίσῃ κανεὶς τὸ ποιητικὸ ἀλλὰ καὶ τὸ ζωγραφικὸ ἔργο τοῦ Blake, εἰκονογράφου τοῦ ἀγχους τῆς Κόλασης, μὲ τὸ σατανικὸ μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Ἱερώνυμου Μπὸς καὶ τοῦ Γκόγια, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ τέρατα, δράκους καὶ παγανά ποὺ αἰφνηδιάζουν, ἀνάγλυφα, τίς Καθεδρικές τοῦ Μπαρόκου καὶ τοῦ Γοτθικοῦ ρυθμοῦ σὲ κιονόκρανα, σὲ ἰσκιερές γωνιές κάτω ἀπὸ ἀγάλματα ἀγίων ἢ στίς ὑδρορροές ἀλλὰ μπορεῖ νὰ τὸ παραλληλίσῃ ἐξίσου καὶ μὲ τὸ ἐφιαλτικὸ ἔργο τοῦ Λωτρεαμόν, ποὺ μένει ἀκατάταχτο καὶ μοναδικό, πρόδρομος τοῦ ἔξτρεμισμού. Γιὰ τὸν Oscar Wilde: Περισσότερο ἀπὸ τὸ ποιητικὸ καὶ πεζογραφικὸ του ἔργο, ὅπου ἡ γλυδὴ τοῦ συμβολισμοῦ νεορομαντικά μόνο διαφαίνεται, παραπέμπω τὸν ἀναγνώστη κυρίως στὸ κριτικοῦ αἰσθητικὸ του δοκίμιο «Intentions» ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς κριτικούς των ὡς τὸ Προσευχητάρι τοῦ Συμβολισμοῦ. Ἐπίσης μεταξὺ τῶν αἰσθητικῶν ποὺ ἀνήκουν στὴ νέα τούτην ἀγγλικὴ ἀναγέννηση, πρέπει νὰ μὴ λησμονηθῆ ὁ Walter Pater, καθὼς καὶ μεταξὺ τῶν ζωγράφων τῶν πολὺ χαρακτηριστικῶν, εἴτε προοραφικῶν, εἴτε πρόδρομων, εἴτε ὀπαδῶν αὐτῆς τῆς ἀναγεννητικῆς κίνησης, πρέπει νὰ σημειωθῆ, ἐκτὸς τοῦ μεγάλου Turner καὶ ὁ Watts καὶ ὁ Ἀμερικανοἀγγλὸς Whistler. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀγαπήθηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς λεπταίσθητους ἀριστοκράτες κι' ἀπὸ τὴν κοσμικὴ κοινωνία· θεωρήθηκε ὁ ζωγράφος καὶ προσωπογράφος τοῦ δανδισμού καὶ τοῦ σνομπισμού, χάρις τὴν θελημένη ἀλλὰ τέλεια ἐκζήτηση στὰ ἔργα του. Ὁ Wilde, ὁ Whistler, ὁ Brummel ἀνήκουν σ' αὐτοὺς τοὺς λίγους τοῦ ἀκρατοῦ δανδισμού καὶ ἐπηρέασαν πολὺ τὸν ἀσκητικὸ μὲν, ἀλλὰ ἐλκόμενο ἀπὸ κάποια θηλυπρέπεια τῶν σαρμῶν Μαλλαρμέ. Ἐνας ἀνάλογος κύκλος ιδιότυπου δανδισμού ἔζησε στοὺς φιλολογικὸς κύκλους τοῦ Παρισιοῦ μὲ τὸν Μορεάς, τὸν Μουρούζη καὶ ἀκόμη καὶ τὸν Μαλακάση, ποὺ ἤθελε νὰ συγκεράσῃ τὴ στερεοελλαδίτικη λεβεντιά μὲ ἓναν γαλλικὸ σνομπισμό.

Γιὰ τὴν ἀγγλικὴ ζωγραφικὴ τῶν νεορομαντικῶν: Ἀπ' ἀφορμὴ

τὸν Turner ἢ κριτικὴ γενικεύοντας εἶπε πὼς τὴν ἀγγλικὴ τέχνη τὴν καθιστοῦν τόσο ιδιόμορφη τρία στοιχεῖα ποὺ τὴ συνθέτουν: τὸ Ἐξωλογικὸ, τὸ Ἠθος καὶ τὸ Φυλετικὸ. Βρίσκω πὼς μπορεῖ αὐτὴ ἡ κρίση νὰ γενικευθῆ σὲ ὀλόκληρη τὴν πλούσια ποιητικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δημιουργία ποὺ μελετήσαμε ἐδῶ· στὸ ἐξωλογικὸ ἀνήκει τὸ ὑποσυνείδητο, τὸ συγκεκαλυμμένο, τὸ μυστικὸ· στὸ Ἠθος πρέπει ν' ἀνατρέξουμε στὸν Πουριτανισμό τῶν βικτωριανῶν καὶ στὴν παγκυριαρχία τῆς Βίβλου καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ποὺ συνδέθηκαν μὲ τὸ ἐκλεκτότερο καὶ πιὸ ἄψογο γλωσσικὸ ὕφος, ἔτσι ποὺ ν' ἀποτελοῦν τὰ εὐγενέστερα ποιητικὰ κείμενα. Μὲ τὸ φυλετικὸ δὲ στοιχεῖο, ἐννοοῦμε τὴν ἀφομοίωση καὶ αἰώνια ζωὴ τῶν βόρειων καὶ κέλτικων μύθων, ποὺ σφραγίσαν διὰ πᾶν τὸς τὴ βρεττανικὴ καὶ τὴν ἰρλανδικὴ ψυχὴ. Μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους ζωγράφους, ὅποιος ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσῃ τὸ ἔργο τοῦ ὀλλανδοἀγγλοῦ Ἄλμα Ταδέμα, θὰ πλουτίσῃ τις παραστάσεις του μὲ μιὰ τέχνη γεμάτη μυστικὸ αἰσθησιασμό, στὸ ζωγραφικὸ ὕφος τοῦ Ροσσέτι καὶ στὸ μουσικοτραγικὸ τοῦ Βάγνερ, ἀλλὰ καὶ μὲ ἡδυπάθεια νοτιοϊταλική.

Γιὰ τοὺς ἀγγλοὺς καὶ γάλλοὺς γύρω στὸ Συμβολισμό. Δὲν ξέρω πὼς παράλειψα νὰ μνημονεύσω δυὸ μεγάλα ὀνόματα, ποὺ εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένα μὲ τὸν Συμβολισμό καὶ τοὺς Συμβολιστές, ἀγγλοὺς καὶ γάλλοι: ὁ Καρλάυλ, ὄχι μόνο τοῦ Σάρτορ Ρεζάρτους, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τῆς φαντασμαγορικῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, κι ὁ Ντέ Κουίνσου, μὲ τὰ ὄραματά του ὅπου, τοῦ χασίς καὶ τοῦ λαύδανου, ποὺ ἐπηρέασαν τὸν Μπωντελαίρ καὶ τοὺς κύκλους του τόσο πολὺ.

Καὶ τέλος μεταξὺ τῶν Γάλλων πρέπει ν' ἀναφερθῆ ἡ ἰδιόρρυθμη ἀλλὰ μεγάλῃ συμβολῇ τοῦ Apollinaire, ἔστω καὶ ἀρκετὰ μεταγενέστερη, ποὺ εἶχε ἐπίδραση ἐνεργὸ στὶς νεώτατες ἐξελίξεις. Ἀλλὰ κι ὁ σύγχρονός μας, ἄλλο τόσο ιδιότυπος, συμβολισμὸς τοῦ μεγαλορρήμονα Saint John Perse, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ πρόσφατη ποιητικὴ σελίδα στὴν πτωχευμένη τὰ τελευταῖα χρόνια γαλλικὴ ποίηση.

Τ. Κ. ΠΑΠΑΤΖΩΝΗΣ